

INSIKT OCH HANDLING

INSIKT
OCH
HANDLING

Utgiven av
Hans Larsson Samfundet

Volym 23

*Temnummer om
vetenskapligt ethos i efterkrigstidens Sverige*

GÄSTREDAKTÖRER
VICTORIA HÖÖG & ANNA TUNLID

REDAKTÖR: BO HANSON
ERIK DAHLBERGSGATAN 32
411 26 GÖTEBORG

TRYCKT MED BIDRAG FRÅN
ERIK OCH GURLI HULTENGRENS FOND FÖR FILOSOFI

TRYCKNING: PRESES NAMS, RIGA 2010
PRODUKTION: LASERNA & LASERNA
ISBN 978-91-633-XXXX-X
ISSN 0436-8096

Innehåll

- 7 Vetenskapligt ethos i efterkrigstidens Sverige
- 11 Humanist eller forskare – några tankar om vetenskapligt ethos
Jan Svensson
- 29 Vetenskapens ethos – iakttagelser från en rektorsstol
Göran Bexell
- 45 Genetikens ethos och forskningens värden
Anna Tunlid
- 65 Efterkrigstidens analytiska vetenskapsteori
Victoria Höög
- 93 Historievetenskapens ethos och roller under efterkrigstiden
Martin Wiklund
- 115 Ett sällan klart sett men levande forskningsethos
Ingvar Johansson
- 135 Medverkande

Historievetenskapens ethos och roller under efterkrigstiden¹

Martin Wiklund

Vad har karaktäriserat historievetenskapens ethos i Sverige under efterkrigstiden? Hur har historikerna sett på sin uppgift? Och hur har denna självförståelse modifierats under perioden? Det är uppenbart att historievetenskapens berättelser, tolkningsperspektiv och normer för god vetenskap har förändrats. Men hur ska den underliggande anda förstås som har gjort sådana föreställningar och förändringar tilltalande? Varför har vissa forskarroller upplevts som meningsfulla och förpliktande medan andra roller framstått som meningslösa eller till och med som värda att bekämpa?

Begreppet "ethos" kan användas för att fånga dylika fenomen. Robert K. Merton definierade begreppet "ethos of science" som "an emotionally toned complex of rules, prescriptions, mores, beliefs, values, and presuppositions which are held to be binding upon the scientist" och använde det för att karaktärisera de normer som präglar vetenskap som social verksamhet. Han använde även ethosbegreppet för att uttrycka en allmän inställning till vetenskap som han menade berodde på hurvida man trodde att vetenskapens konsekvenser främjade eller hotade viktiga värden (Merton 1973, s. 258n15). I det här sammanhanget är det inte fråga om en strid för eller mot vetenskap som sådan, utan om olika vetenskapliga inriktningar och

forskarroller. Begreppet kan ytterligare förtydligas genom att anknyta till vad Max Weber sökte i sin undersökning av kapitalismens anda eller "ethos". Vad han var ute efter var inte bara själva de etiska reglerna, plikten att öka sitt kapital, utan den anda som hade gjort att denna livsstil upplevdes som meningsfull (Weber 1978, s. 24, 27). På liknande sätt kan man tala om historievetenskapens ethos som den underliggande anda som gör vissa regler och normer för vetenskap och en viss historikerroll meningsfulla. Denna anda är knuten till värden och påminner om vad Charles Taylor undersöker när han försöker artikulera de "visions of good" som gör en viss identitetsuppfattning normativt tilltalande (Taylor 1992, s. 77, 203). Vilken anda och vilka värden är det som har legat till grund för historikernas roller under efterkrigstiden och gjort att de har upplevts som meningsfulla?

Några betydelsefulla förskjutningar i historievetenskapens ethos under perioden ska här skildras genom att skissera idealtypiska ethos och roller som har utmanat tidigare roller, även om de äldre rollerna har levt kvar parallellt inom ämnet. Självfallet finns individuella skillnader mellan olika historiker men det finns skäl att försöka teckna idealtypiska roller för överskådlighetens skull.

Weibullskolan – historievetenskap i antiidealismens tjänst

Under efterkrigstiden kom den historisk-kritiska Weibullskolans inriktning snart att inta en dominerande position i svensk historievetenskap sedan den konkurrerande statsidealistiska Hjärneskolans företrädare hade besegrats. Med Weibullskolans genomslag lades tonvikten på den källkritiska metoden, empiriska detaljstudier och stränga krav på vetenskaplighet. Att sträva efter det säkra vetandet blev ett övergripande mål.

Striden mellan de båda traditionerna var påtagligt hård (Gunnari-
riusson 2002). Det kan vid en första anblick förvåna att inte bara de
nationalistiskt färgade historikerna utan också Weibullarna, som så
starkt betonade den rena vetenskapligheten, besjälades av så mycket
stridslystnad. Hur ska man förstå denna ettriga vilja till vetenskap-
lighet? Låt oss kort blicka tillbaka på den statsidealistiska historie-
uppfattning som bekämpades för att få perspektiv på konflikten och
förändringen.

Den så kallade Hjärneskolan som dominerade svensk historie-
vetenskap i början av 1900-talet gick tillbaka på Geijer och Ranke
och har betecknats som statsidealistisk och historistisk. Historikern
fungerade under 1800-talet som en lärare i statens tjänst och i viss
mån som en uppfostrare som skulle främja fosterlandskänsla och en
moralisk orientering mot statens allmänna bästa. Det förflutna be-
dömdes som regel utifrån fosterlandets och "statens" intressen i mot-
sättning till parti- eller gruppintressen. Långt in på 1800-talet funge-
rade historiker ibland också som ett slags präst som uppenbarar Guds
handlande i historien, de krafter som verkar "i djupet" och "under
slöjan", som Fredrik Ferdinand Carlson formulerade det (Torstendahl
1964, s. 143f, 179f).

Inom statsidealismen fanns en nära koppling till folkbildning och
på så vis till offentligheten och kunskapens användning. Svenskarna
inskolades i att förstå sin egen historiska situation mot bakgrund av
fosterlandets framgångar och nederlag. Både av Geijer och Hjärne
förespråkades stora övergripande historiska perspektiv. Den nationella
historien var framträdande inom statsidealismen men varken Geijer
eller Hjärne var begränsade till den nationella ramen, utan anlade
liksom Ranke även europeiska och universalistiska perspektiv.

Statsidealismen förändrades under vetenskapliggörandets tid och
vid sidan av idealismen fanns ända sedan Geijer en strävan efter

realism och krav på empirisk förankring. Det handlade dock snarast om en kombination av realism och det Nietzsche kallar monumentalistisk historia, en typ av historia som inspirerar till handling, dygd och stordåd och som därför gärna framhåller historiska aktörers ädla och förebildliga motiv. Idealismen avklingade efter hand inom forskningen, men var fortfarande påtaglig vid jubileer och i läroböcker där den uppbyggliga uppgiften var påkallad (Nordin 2008, s. 82–89; Torstendahl 1964, s. 150f).

Förutom större historiska perspektiv förespråkade flera representanter för Hjärneskolan en koppling mellan dåtid och nutid och beklagade den historielöshet som de menade präglade mellankrigstiden och den tidiga efterkrigstiden. Eli Heckscher, en av Hjärnes lärjungar, kritiserade 1943 i en debatt på temat ”Historien och nuet” den nyare historieforskningens svaga koppling till nuet och dess oförmåga att göra nuet begripligt. Det behövdes synteser och stora historiska perspektiv, men den nya historieskrivningen tenderade att fastna i specialforskningens problem och därmed trivialiseras (Ers 2008, s. 60f; se även Heckscher 1940; 1951).

Weibullhistorikernas ethos måste förstås som en reaktion mot den äldre statsidealismen och det samhälle som den förknippades med. Vilka visioner om det goda låg inbäddade i deras engagemang för vetenskaplighet och objektivitet? I motsättning till statsidealismen, vars historiker ofta hade kombinerat rollen som historiker och som politiker, ville Weibullarna göra en skarp åtskillnad mellan vetenskap och politik. Ett viktigt värde med den starka betoningen på källkritik, empirism, objektivitet och sträng vetenskaplighet var att det kunde användas för att bekämpa nationalismen, konservatismen, kristendomen och idealismen. En naturalistisk ontologi som rättfärdigades med en sträng empirism kunde användas för att kritisera den idealistiska historiesynen och samtidigt framställa det som en kamp för

den rena vetenskapen. Som det hette i programförklaringen av den av Lauritz Weibull startade tidskriften *Scandia*:

Tidskriften vill söka hålla borta varje tendens främmande för rent vetenskaplig åskådning. Den vill sträva mot obetingad objektivitet. Nationellt, politiskt eller religiöst ståndpunkts-tagande är i strid mot de vetenskapliga grundsatser, i vilkas tjänst den arbetar. Den historiska vetenskapens mål är att konstatera historiska fakta och att på grundval av dessa klart och exakt framlägga, hur livet, andligt och materiellt, i ett allsidigt orsakssammanhang gestaltat sig i det förflutna. [-] Denna tidskrifts strävan är en historisk rekonstruktion vilande endast på säkra utgångspunkter. (*Scandia* 1928, omslag)

Med hjälp av långtgående krav på källkritik och ett maktrealistiskt perspektiv med aktörer drivna av ekonomiska intressen och maktbegär punkterades viktiga episoder i statsidealismens nationalistiska hjälteberättelser. Den gamla irrationella, traditionella bråten skulle rensas ut, liksom all "metafysik" skulle rensas ut inom andra discipliner som filosofi och teologi (Källström 1986). Här finns påtagliga paralleller till den analytiska filosofins strävan efter strikt vetenskaplighet och den rationalistiska kulturradikalismens kamp mot ett oscarianskt borgerligt Sverige och en kristen, idealistisk och konservativt nationalistisk kultur.

Strävan efter vetenskaplig stränghet tycks därutöver ha varit förenad med ett äckel och obehag inför sentimentalism, vaghet och osäker kunskap som motsvarades av kulturradikalismens kamp mot förljugenhet och förkonstling. Istället framhölls det naturliga och sakliga som ideal, vilket lätt likställs med det verkliga och det sanna. Den distanserade och objektiverande hållningen och oviljan att

acceptera något som inte låter sig bevisas objektivt tycks vara förbunden med ett sådant obehag inför det oklara och det förljugna. En del av förklaringen till den aggressivitet som dessa förespråkare för tolerans, rationalitet och demokrati gav uttryck för gentemot sina motståndare ligger förmodligen i ett hat mot förljugenhet och en misstänksamhet mot illusioner.²

Ett viktigt skäl till ”vetenskaplighetens” och objektivismens lockelse under efterkrigstiden var att den mot bakgrund av nazismen som en hotande irrationell ideologi kom att framstå som ett skydd mot förförliska totalitära ideologier och därmed som ett led i försvaret av demokratin. Med nazismen som slagträ kunde även historiefilosofi, idealism och romantik associeras till totalitära ideologier och nationalism, konservatism och kristendom tillbakavisas. Historikern fick rollen som främjare av historiens avmytologisering – en ideologisk renhållningsarbetare i demokratins och radikalismens tjänst (Östling 2008, s. 263–5).

Eftersom endast säkerställda fakta godtogs och Hjärnes idé om sannolikhet avfärdades, blev det svårt att formulera övergripande historiska tolkningar. Men denna svårighet uppfattades inte som något större problem eftersom huvuduppgiften var kritisk och nedbrytande, inte att verka i ett uppbyggligt eller orienterande syfte. ”Historikerns utgångspunkt är det principiella tvivlet”, som Lauritz Weibull formulerade det (Odén 1975, s. 45f). Historikerna sysselsatte sig i hög grad med små, avgränsade forskningsrelaterade problem, ofta knutna till de sedan tidigare kanoniserade nationella berättelsernas politiska strider under medeltid och stormaktstid. Den explicita kopplingen mellan kunskapen och kunskapens användning försvagades därmed och försvann nästan helt.³ Inom ramen för det demokratiska renhållningsarbetet framställdes skolning i källkritik som en kungsväg till kritiskt tänkande, den främsta nyttan med historiska studier (Zander 2001, s. 328f).

Erik Lönnroth var under flera decennier efter andra världskriget en av de främsta representanterna för Weibulltraditionen. Debatten mellan honom och Hjärnelärjungen Bertil Boëthius kring 1950 uppfattades redan i sin samtid som en betydelsefull strid mellan två läger. Lönnroth hade i texten ”Epik och historia” (1949a), som ingick i Lönnroths essäsamling *En annan uppfattning*, vänt sig mot subjektivism och hjälteskildringar i historia och betonat vikten av en strängare tillämpning av källkritik. Boëthius försvarade den etablerade historievetenskapens inriktning genom att tona ner det nya i Lönnroths perspektiv och tillbakavisa vad han uppfattade som Lönnroths ensidiga uppmärksammande av ekonomiska faktorer. Lönnroths uppfattning om Kalmarunionen var enligt Boëthius mindre ett uttryck för ett vetenskapligt framsteg än all historieskrivnings – även Lönnroths – tidsbundenhet. Gentemot Lönnroths kritik av ”epik” och betoning av vetenskaplig forskning, underströk han det kulturella värdet av historieskrivning (Boëthius 1950). Några år tidigare hade han pekat på det berättigade kravet på synteser och att historieskrivningen skulle ses som en del av ”det allmänna kulturarbetet” (Boëthius 1942). Lönnroth hävdade i sin replik att Hjärneskolans historiker alltför okritiskt förde vidare Geijers historiesyn, men att den inte lät sig förena med de nya rön som framkommit och att det därför var dags att bygga upp en ny historiesyn.

Parallellt med konflikten mellan två historiesyner förekom uttryck för en ideologisk konflikt mellan en mer idealistisk, nationalistisk konservatism och en mer materialistisk, rationalistisk radikalism. Lönnroth framställde det dock som en konflikt mellan vetenskaplighet, framför allt förstådd som förutsättningslös källkritik, och ”konserverativa idealbilder i Sveriges historia” och dess ”gammaldags idealistiska uppfattning” (Lönnroth 1949a; 1950; Gunneriusson 2002, s. 146). Att det fanns en grundläggande skillnad inte bara i historiesyn

utan också i kunskapssyn kan skönjas i Boëthius replik (1951) där han underströk att det historiska perspektivet och "vad vi anse värt att veta och undersöka ytterst bestämmas av vårt tidsbestämda kulturmedvetande". Att helt utesluta värderingar och subjektiva aspekter var varken möjligt eller önskvärt, i den meningen att anknytningen till den egna tiden utgjorde "historiens livskälla" och att en "historieskrivning, som ej ytterst bottnar i levande personlig gemenskap med sin egen tids livsfrågor, blir snöpt". Genom att göra sig medveten om detta kunde historikern dock undvika att styras godtyckligt av sina egna uppfattningar och istället låta sig påverkas av empirin.

Lönnroth uppfattade sig stå i förbund med framsteget och framtiden, i kamp mot en gammaldags världsbild. De båda världskrigen hade tårt på trovärdigheten i den idealistiska världsbilden, i synnerhet i den heroiserande historieskrivningen som hade främjat aggressiv nationalism och bedömdes ha medverkat till krigen. Under intryck av nazismen och andra världskriget skrev Lönnroth att "[k]ampen mot propagandamyterna är en uppgift, som måste lösas i nutidens samhälle. Som social funktion för historievetenskapen räcker den mer än nog." (Lönnroth 1943, s. 148) I en text om Lauritz Weibull heter det: "Kamp för sanning och oförvillade fakta, trotsigt hävdande av den klara tanken är av större värde får våra dagars Sverige än dammiga hjältemyter. De är överhuvudtaget värden av stor betydelse i en förvirrad nutidsvärld." (Lönnroth 1949b, s. 27f) Heroisering och idealism förknippades med mytologi och en falsk verklighetsbild. Därför uppfattades striden mot idealismen inte som en fråga om perspektiv eller kunskapsintresse utan som en fråga om sanning och vetenskaplighet. Denna kamp mot förförisk historieskrivning gjorde saklighet, skepticism och en distanserad, objektiviserande hållning till värdefulla dygder.

Historikerns arbete måste vara en ständig strid mot suggestiva stämningsvärden. Hans mål måste vara sanningen och intet annat än sanningen. Det är hans uppgift att hålla stånd mot varje falsk förenkling av verkligheten, hur ärevärdiga traditioner eller populära moder[sic!] den än representerar. Men den historiska syntesen ligger till sitt sanningsvärde farligt nära dikten, och historisk forskning och historisk dikt har i alla tider utövat växelverkan. Lyckas historien för framtiden att hålla sig fri från episk dikt och överlåta denna åt litteraturen, så har den tagit ett avgörande steg på sin väg mot vetenskaplig exakthet. En vetenskapsman måste hoppas att så skall ske – hur impopulärt det än är och blir. (Lönnroth 1949a, s. 13)

När vetenskaplighet blev en överordnad norm låg det nära till hands att föra diskussionen om historievetenskapens inriktning i termer av vilken typ av historia som motsvarade den strängaste vetenskapsuppfattningen. Eftersom vetenskapligheten framför allt uppfattades ligga i källkritiken hade idealismen och dess bildande ambitioner om att teckna större historiska sammanhang och att göra nutiden begriplig i relation till sådana perspektiv i princip förlorat på förhand. De vetenskapsteoretiska ståndpunkterna sattes av Weibullianerna därtill in i en historisk framstegsberättelse, där idealismens historiesyn helt enkelt utgjorde ett passerat stadium medan ”vetenskaplig exakthet” framställdes som utvecklings mål (Lönnroth 1949a).

Den underliggande anda som gjorde Weibullskolans objektivism och strävan efter sträng vetenskaplighet meningsfull låg således, för att sammanfatta, i kampen mot konservatismen, den krigshetsande nationalismen och de totalitära regimernas masspropaganda, den förljugna idealismen och kristendomen samt i övertygelsen om att arbeta i framstegets, förnuftets och demokratins tjänst. Därför var det angeläget att avförtrolla det förflutna i betydelsen att avidealisera och avheroisera det.

Den engagerade socialhistorikern i jämlighetens tjänst

Den kritik som riktades mot den weibullianska positivismen under 1960-talet och 1970-talet gör det befogat att tala om uppkomsten av ett nytt ethos. Kritik riktades mot inriktningen på politisk historia i snäv mening och den anti-ideologiska hållningen. Kritiken gällde även att positivismen inte artikulerade teoretiska utgångspunkter och att den i avsaknad av större historiska perspektiv bara sysslade med avgränsade problem som gjorde forskningen trivial. Istället förordades en forskning som tog aktiv ställning för förtryckta samhällsgrupper och som främjade en ”progressiv” och ”radikal” samhällsförändring (Norrlid 1981 [1978], s. 87).

Detta var den tid då socialhistoria och arbetarhistoria slog igenom. Ett antal stora socialhistoriska forskningsprojekt genomfördes, med inriktning på den senmedeltida agrarkrisen, stormaktstidens sociala och finansiella problem, de svenska folkrörelserna, emigrationen till Amerika och industriarbetarklassens uppkomst. Flera av dessa projekt byggde på omfattande kvantitativa undersökningar (Lilja 1989, s. 83–87). I folkrörelseprojektet anknöt man till moderniseringsteori för att tolka övergången från ”ett äldre, agrart ståndssamhälle” till ”ett modernt industri- och klassamhälle”. Folkrörelserna hade brutit ner de gamla auktoritetsformerna, främjat dialog och ickevåldslösningar och därigenom spelat stor roll för det svenska samhällets fredliga utveckling till demokrati (Lundkvist 1981, s. 149, 180f). Utifrån en sådan berättelse tenderar det moderna Sverige att framstå som ett bra samhälle och ”folket” i form av folkrörelserna att tillmätas stor betydelse för samhällets inriktning.

Uppvärderingen av folket och deras levnadsvillkor gentemot samhällseliten och den politiska sfären präglade hela den socialhistoriska

inriktningen och var en viktig aspekt av kritiken mot den politiska historiens tidigare dominans. Den utgjorde en parallell till den förändring i synen på demokrati som skedde vid denna tid, från en betoning på det politiska styrelseskicket till en betoning på folkets aktiva deltagande och social jämlikhet.

Historiematerialismen blev ett betydelsefullt teoretiskt perspektiv och kom att påverka en stor del av historievetenskapen långt in på 1980-talet. Inom den ramen skulle det kapitalistiska klassamhällets uppkomst och karaktär synliggöras.

Inom arbetarhistorien handlade ett viktigt område om arbetarpartiernas historia och arbetarrörelsens reformistiska inriktning i Sverige. Intresset var ofta knutet till en kritik av reformismen och frågan om varför en socialistisk revolution hade uteblivit. I nära anslutning till detta intresserade man sig också för fackliga motståndstrategier. Här kan paralleller till den politiska 60- och 70-talsvänsterns berättelser skönjas. Ett annat område handlade om olika yrkesgruppers villkor och hur de har påverkats av arbetsprocessens och teknikens förändring, inte minst arbetets utarmning. I anslutning till den marxistiska berättelsen om kapitalismen forskades även kring övergången från feodalism till kapitalism och industrialiseringsfasen i kapitalismen, vilket kan ses som ett sätt att belysa och förklara orsakerna till det nuvarande samhällets avigsidor (Björlin 1991; Edgren och Olsson 1991; Wiklund 2006, s. 162–231).

Ett tidstypiskt perspektiv var analys av sociala och ekonomiska strukturer. Vari låg dess "visions of good"? Ett viktigt skäl till klass- och strukturperspektivens lockelse var att de kunde synliggöra social och ekonomisk ojämlikhet. Dessutom uppfattades det som ett argument för jämlikhet att betona hur betingade människors situation var av strukturerna. Att tillmäta enskilda aktörers intentioner stor vikt uppfattades däremot som naivt ("idealistiskt") och som ideologiskt

motbjudande eftersom det lade ansvaret på den enskilde och därigenom legitimerade ojämlikheten. Antiidealismen fördjupades därmed ett steg genom att även rikta sig mot Weibullarnas maktrealistiska aktörsperspektiv.

Ett exempel på socialhistoria från denna tid är Christer Winbergs berömda avhandling *Folkökning och proletarisering* från 1975. Den kritiserade den malthusianskt präglade förklaringen av 1800-talets proletarisering som ett resultat av folkökningen och betonade istället hur kapitalismen hade förstärkt den sociala skiktningen och medfört att vissa sociala grupper hade proletarisrats, beroende på deras relation till jordäggande och produktionsmedlen. Kapitalismen framstod därmed som huvudproblemet bakom den ökade ojämlikheten och fattigdomen. I marginalen relaterades till synen på befolkningsexplosionen i tredje världen (Winberg 1975, s. 30).

”Kritiskt tänkande” fick en ny innebörd. Inom Weibullparadigmet stod det kritiska tänkandet framför allt för skepticism och höga krav på källkritik och empirisk bevisföring. Inom den marxistiskt inspirerade forskningen stod det snarare för en samhälls- och maktkritisk inställning, ofta i form av kritik av kapitalism och klassamhälle. Att anlägga ett klassperspektiv som synliggör strukturell ojämlikhet kunde därför uppfattas som ett tydligare uttryck för kritiskt tänkande än att med skeptikerns distans kräva ytterligare empiriska belägg för perspektivet.

Teoriernas intåg innebar att teoretisk medvetenhet blev en källa till status inom kåren och ett viktigt tecken på vetenskaplig kvalitet, samtidigt som det ofta gjorde avhandlingarna mer svårtillgängliga för allmänheten. Inriktningen på avgränsade och forskningsrelaterade studier bestod även om de relaterades till större teoretiska perspektiv. Satsningarna på större forskningsprojekt kan dock ses som ett försök att motverka specialiseringen inom ämnet och gav

upphov till ett antal syntetiserande sammanfattningar (Åmark 1981).

Det ethos som gjorde den strukturalistiska socialhistorien meningsfull präglades sammanfattningsvis av identifikation med "folket", arbetare och bönder och kamp för jämlikhet och mot kapitalism och klassamhälle. Weibullianismens distanserade och skeptiska empirism ersattes i viss mån av socialt och ideologiskt engagemang som kunde vetenskapliggöras med teoretiska perspektiv. Den kritiska antiidealismen försköts från aktörsorienterad maktrealism till strukturalistiska och samhällskritiska klassperspektiv. Både den kritiska antiidealismen och det sociala engagemanget måste förstås mot bakgrund av kampen för jämlikhet.

Den makt- och upplysningskritiska kulturhistorikern

Den socialhistoriska forskningen utmanades under 1980- och 1990-talet av en kulturhistorisk vändning. I viss mån utgjorde den en fortsättning på socialhistoriens solidaritet med förtryckta grupper och kamp för jämlikhet, men i andra avseenden skedde betydelsefulla förändringar som kan knytas till ett nytt ethos.

Den kulturhistoriska inriktningen betydde både att kulturella fenomen ägnades ett ökat intresse jämfört med politiska händelser och sociala strukturer och att de senare, i den mån de hamnade i fokus, i högre grad tolkades som kulturella fenomen. Historiematerialismens objektiva klassbegrepp ersattes av kulturhistoriska tolkningar av de historiska aktörernas identiteter och självförståelse. Sådant som tidigare har uppfattats som naturligt, objektivt eller förnuftigt "avnaturaliserades" och relativiserades som kulturfenomen utifrån civilisationskritiska och maktkritiska eller historiskt contextualiserande

perspektiv (Berkhofer 1995). Etnologisk kulturanalys utgjorde en viktig inspirationskälla för denna strömning inom historievetenskapen (Frykman & Löfgren 1979; Ehn & Löfgren 1982).

En annan förändring bestod i synen på relationen mellan aktör och struktur, som var en återkommande fråga i teoretiska diskussioner. Varför framstod strukturalistisk socialhistoria inte längre som lika tilltalande? En lockelse med strukturalismen var att den kunde användas för att framhäva graden av förtryck och fortsatte att fungera så inom ramen för maktkritisk diskursanalys inspirerad av Foucault. Men på 1980-talet kunde strukturalistiska perspektiv kritiseras för att vara alltför deterministiska och för att inte lämna något utrymme för aktörers handlande. Det var inte ett försvar av ojämlikhet, utan berodde snarare på att hård determinism upplevdes som alltför pessimistisk och respektlös gentemot de historiska aktörerna. Determinism och hård strukturalism uppfattades nu motverka tron på att det går att förändra världen och att det finns en möjlighet att göra motstånd mot makten och förtrycket. Dessutom skulle de historiska aktörerna inte objektiveras eller avfärdas, utan tas på allvar och betraktas som subjekt.

Den kulturhistoriska riktningen gick därför hand i hand med ett intresse av att leva sig in i de historiska aktörernas egna föreställningsvärldar istället för att utgå från teoretiskt fastslagna objektiva intressen, identiteter och kategorier. Det fick konsekvenser för bedömningen av historiska världsbilder och historiska aktörers rationalitet. Ifrågasättandet av upplysningens rationalism och vetenskapens auktoritet främjade uppfattningen att det kunde finnas många olika sätt att vara rationell på och andra rimliga världsbilder än upplysningens. Det både motiverade och berättigades av konstruktivismen och övertygelsen att det inte finns en och endast en sann beskrivning av verkligheten utan många olika sätt att kategorisera verkligheten. Det kritiska

uppdraget tolkades nu i högre grad som att lyfta fram alternativa tolkningar och att därigenom kritisera eller problematisera nutida kulturmönster och föreställningar. Denna tendens förstärktes av mångfalden av teoretiska perspektiv.

Mycket av denna forskning kan relateras till maktkritik, relativisering och en strävan efter tolerans, jämlikhet och frigörelse från förtryck i olika avseenden. Genushistoria och postkoloniala perspektiv samsas med antirasism, erkännandepolitik och främjande av demokrati och mänskliga rättigheter. Det finns också ansatser med inifrån-perspektiv på gångna tiders förståelsehorisonter och kulturanalytiska tolkningar av fenomen som våld, vänskap, nationella och regionala identiteter, politiska rörelser osv. En senare tendens som visar sig i den etiska och existentiella vändningen och det ökade intresset för biografier tycks hänga samman med en vilja att komma i kontakt med det mänskliga och att beröra och bli berörd, att uppleva det förflutna som meningsladdat. Somliga har talat om en tendens till "återförtrollning" (Iggers 1997, s. 14, 75, 98f). Jämfört med Erik Lönnroths kamp mot "suggestiva stämningvärden" utgör det en markant förändring.

Ska man lyfta fram någon enskild historiker som exempel på den kulturhistoriska inriktning som beskrivits ovan, tillhör Eva Österberg en av de mest betydelsefulla företrädarna. Hennes forskning ger uttryck för flera av de tendenser som nämnts och som lärare, projektledare och handledare för många doktorander har hon även bidragit till att forma en lång rad yngre forskare.

Den kritiska, ifrågasättande och emancipatoriska rollen har en fortsatt stark ställning. Samtidigt har anspråken på sanning och objektivitet skruvats ner avsevärt. Snarare än att slå fast fakta eller den tidigare marxismens tendens till ideologisk dogmatism i vetenskaplig dräkt dominerar pluralism och uppgiften att problematisera och

lyfta fram alternativa tolkningar. Positivismens vilja till säkert vetande har snarast ersatts av en motvilja mot objektivism. Kritiken av förtryck riktas inte bara mot en politisk elit eller kapitalismen och klassamhället utan ofta mot kulturella fenomen som diskriminerande bilder och berättelser och har även riktats mot upplysningsrationalismens auktoritära sida och vetenskapens sanningsanspråk. Den underliggande strävan som besjalar uppgiften att problematisera, motviljan mot objektivism, pluralismen och avnaturaliseringen kan sammanfattas som kritik av förtryck och maktutövning i olika former och kamp för tolerans och jämlikhet mellan olika grupper.

Avslutande reflektioner

Går det att urskilja några övergripande linjer i förändringarna av historievetenskapens ethos? Vilka förhoppningar föranleder det om framtidens historievetenskap?

En av de mest centrala förändringarna av historikernas vetenskapliga ethos sedan Weibullskolans glansdagar består i den minskade tron på möjligheten och önskvärdheten av en objektiv beskrivning av det förflutna. Vetenskap framstår inte längre som något oproblematiskt och odelat gott utan också som en maktfaktor. Delvis kan det ses som en följd av en ökad vetenskapsteoretisk reflektion och medvetenhet, men det handlar också om att värna pluralism och tolerans och att motverka förtryck med vetenskapen som auktoritet. Det medför naturligtvis en viss ambivalens vad gäller de egna giltighetsanspråken.

En annan betydelsefull förändring handlar om vad som bekämpas, för historikernas roll har i hög grad varit kritikernas. Det kristna och konservativt borgerliga Sverige och rojalistisk nationalism som hade bekämpats under 1950-talet och tidigt 1960-tal blev efter hand en

mindre relevant motståndare. Istället framträdde kapitalismen och bristen på social jämlikhet som ett viktigare problem. Kritikens fokus försköts senare till det moderna samhällets disciplinering och exkludering av avvikare, rasismen samt den strukturella underordningen av kvinnor.

Under senare decennier har rollen som kritiker kompletterats med en ökad nyfikenhet för sådant som har gått förlorat i det moderna samhället och i tidigare historieskrivning. Historikern blir då någon som gräver fram fascinerande fenomen från det förflutna och lyckas framställa dem på ett spännande sätt. Att något är ”spännande” har blivit ett viktigare relevanskriterium under 1990- och 00-talen. Det är en tendens som anknyter till kritiken av upplysningsrationalismens ”dödande” och förtingligande objektivering av världen och kan relateras till den upplevelse av meningsförlust som kan anas i intresset för mening i den kulturhistoriska och språkliga vändningens historieskrivning. Denna tendens är förenlig med uppgiften att problematisera nutida synsätt men även med historia som underhållning.

Historikerna är idag betydligt mer synliga i offentligheten, både på grund av det ökade intresset för historia i allmänhet under de senare decennierna och på grund av historikers ökade lust och ansträngningar att synas. Historia som underhållning har fått större utrymme, men i det sammanhanget är det inte främst forskare som engageras. Mer betydelsefullt är att historiker har deltagit i ett flertal viktiga offentliga debatter om känsliga ämnen i Sveriges 1900-tals-historia, till exempel om Sveriges agerande under andra världskriget, SÄPO:s övervakningsverksamhet och ”1968”. Dessutom tillmäts historia numera en viktig roll för skolelevers identitet och utveckling till demokratiska och toleranta medborgare. Samtidigt fortsätter historievetenskapens ethos att domineras av kritikerns roll.

Inför framtiden finns det anledning att också framhålla historievetenskapens positiva uppgifter, som sedan kritiken av statsidealismens historia för "Gud och fosterlandet" har hamnat i skuggan av det kritiska uppdraget i dess olika former. Det nutida samhällets snabba förändringar, komplexitet och brist på överskådlighet ökar behovet av kulturell orientering och att göra världen begriplig. Att göra människors handlande och kulturella uttryck, liksom andra kulturer och historiska epoker, begripliga motsvarar en roll som tolk. Att skapa överblick och att formulera synteser kan liknas vid rollen som kartritare och vägvisare. Kartritaren och vägvisaren bestämmer inte var resenären ska resa, men ger en överblick som gör det lättare att förhålla sig till olika färdmål. Orientering har även en annan aspekt: att överväga val av färdriktning. Det motsvarar en roll som rådgivare. Därmed avses inte i första hand maktens rådgivare, utan medborgarnas rådgivare, en röst som bidrar med fördjupad reflektion och insikt i frågor om kulturell orientering utan att själv avgöra frågan. Rollen som rådgivare är mindre auktoritär än uppfostrarens och mindre anspråksfull än den roll som samhällets moraliska samvete som intellektuella tidigare ofta gjort anspråk på. Det är en annan roll än profetens, som Weber ställde upp som negativt alternativ till vetenskapsmannen (Weber 1995). Att orientera och resonera kring olika alternativ är betydligt mer än personligt "tyckande", som ofta har framställts som alternativet till vetande. Objektivismens skarpa uppdelning mellan subjektivt och objektivt har inte lämnat mycket utrymme för en passande kunskapsform för historiskt tänkande.

Historiedidaktikens successiva återkomst från slutet av 1970-talet och framåt och intresset för historiemedvetande och större historiska berättelser har i viss mån utgjort ett tillfrisknande från Weibullskolans snäva inriktning på säkert vetande och forskning. Den kulturhistoriska vändningens ifrågasättande av objektiverade identiteter

och berättelser innebar en befrielse från historiematerialismens och objektivismens dogmatism. För framtiden framstår det som angeläget att utveckla den didaktisk-pragmatiska dimensionen, utan att förlora de framsteg som skett sedan statsidealismens dagar vad gäller teoretisk medvetenhet, kritiskt tänkande och olika former av demokratisering av vetenskapen.

¹ Jag vill tacka Johan Östling som lämnat värdefulla kommentarer på en tidigare version av texten.

² Förutom Lauritz Weibull gav t.ex. Tingsten och Hedenius uttryck för en liknande attityd. Om kulturradikalismens kritik av förljugenhet, se Skoglund (1993). Weibull som kulturradikal berörs i Forser (1993). Om Hedenius attityd, se Lundborg (2002).

³ Torstendahl (1979) har påpekat att också många av statsidealismens historiker arbetade med avgränsade empiriska undersökningar utan att själva formulera större perspektiv. Omvänt fanns det historiker i Weibullskolan som även skrev ett slags synteser, t.ex. Erik Lönnroth och Ingvar Andersson. Lönnroth (1943) pläderade också explicit för synteser och för att behandla sådana problem som har betydelse för större historiska sammanhang på ett sätt som i vissa avseenden påminner om Hjärnelärjungen Eli Heckscher (1940). En avgörande skillnad synes dock ha varit att syntesernas värde i Hjärneskolan – åtminstone som en ambition – var knutna till ett vidare bildningsarbete, ”det allmänna kulturarbetet” (Boëthius 1942), medan syftet med synteserna enligt Lönnroth (1943) var att ersätta ”propagandamyterna”. Enligt Lönnroth skulle det ske genom att utveckla historievetenskapen till en förklarande samhällsvetenskap som analyserar orsakssammanhanget till betydelsefulla historiska företeelser i ett komparativt perspektiv.

Berkhofer, R. F. (1995). *Beyond the Great Story. History as text and discourse*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Björlin, L. (1991). ”De svenska arbetarpartierna. Forskning under 1970- och 1980-talen”, s. 43–59 i Misgeld, K. och Åmark, K., red. (1991). *Arbetsliv och*

- arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige.* Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Boëthius, B. (1942), "Ett program för svensk historieskrivning", *Historisk Tidskrift* 1942, s. 95–103.
- Boëthius, B. (1950), "Behöver vår historievetenskap lägga om sin kurs? Ett diskussionsinlägg i anslutning till professor Erik Lönnroths essaysamling *En annan uppfattning*", *Historisk Tidskrift* 1950, s. 229–246.
- Boëthius, B. (1951) "Principfrågor. En fortsatt debatt", *Historisk Tidskrift* 1951, s. 54–64.
- Edgren, L och Olsson, L. (1991). "Arbetare och arbetsliv. svensk arbetarhistorisk forskning", s. 7–26 i Misgeld, K. och Åmark, K., red. (1991). *Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige.* Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Ehn, B. och Löfgren, O. (1982). *Kulturanalys.* Malmö: Gleerups.
- Ers, A. (2008). *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–53.* Bokförlaget h:ström – Text & Kultur.
- Forser, T. (1993). "Oavhängiga kulturradikaler och reformradikala socialdemokrater. Utopi och besinning i folkhemmet", s. 135–156 i Nolin, B., red. (1993). *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas.* Stockholm/Stehag: Symposion.
- Frykman, J. och Löfgren, O. (1979), *Den kultiverade människan.* Lund: Liber-Läromedel.
- Heckscher, E. (1940). "Harald Hjärne och den moderna historievetenskapen i Norden", *Historisk Tidskrift* 1940, s. 133–152.
- Heckscher, E. (1951). "Om historiska misstag och deras behandling", *Historisk Tidskrift* 1951, s. 1–13.
- Gunneriusson, H. (2002). *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957.* Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Iggers, G. G. (1997). *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.* Hanover/ London: Wesleyan University Press.
- Källström, S. (1986). *Den gode nihilisten. Axel Hägerström och striderna kring uppsalafilosofin.* Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Lilja, S. (1989). *Historia i tiden.* Lund: Studentlitteratur.
- Lundborg, J. (2002). *När ateismen erövrade Sverige. Ingemar Hedenius och debatten kring tro och vetande.* Nora: Nya Doxa.

- Lundkvist, S. (1981). "Folk rörelserna i det svenska samhället 1850–1920. Bakgrund och utgångspunkter", Åmark, K., red. (1981). *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*. Stockholm: LiberFörlag, s. 148–184.
- Lönnroth, E. (1943). "Historien och aktualitetskravet", *Tiden* 1943, s. 142–154.
- Lönnroth, E. (1949a). "Epik och historia", s. 7–13 i Lönnroth, E. (1949). *En annan uppfattning*. Stockholm: Bonniers.
- Lönnroth, E. (1949b). "En banbrytare", s. 22–28 i Lönnroth, E. (1949). *En annan uppfattning*. Stockholm: Bonniers.
- Lönnroth, E. (1950). "Är Sveriges historia oföränderlig?", *Historisk Tidskrift* 1950, s. 380–391.
- Merton, R. K. (1973). "Science and the Social Order", s. 254–266 i Merton, R. K. (1973). *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Misgeld, K. och Åmark, K., red. (1991). *Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige*. Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Nordin, S. (2008). *Humaniora i Sverige. Framväxt – Guldålder – Kris*. Stockholm: Atlantis.
- Norrlid, I. (1981[1978]). "Utveckling eller utarmning: Den historiska forskningen i Sverige vid skiljevägen", Åmark, K., red. (1981). *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*. Stockholm: LiberFörlag, s. 68–91. [Urspr. publ. i *Scandia* 1978, s. 5–24]
- Odén, B. (1975). *Lauritz Weibull och vetenskapssambället*. Lund: Liber Läromedel/Gleerup.
- Skoglund, C. (1993). "Kulturradikalismen – arvet och förnyelsen", s. 103–131 i Nolin, B., red. (1993). *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Taylor, C. (1992). *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press.
- Torstendahl, R. (1964). *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*. Uppsala.
- Torstendahl, R. (1979). "Historiska skolor och paradigm", *Scandia* 1979: 2, s. 151–170.
- Weber, M. (1978). *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Argos.
- Weber, M. (1995[1919]). *Wissenschaft als Beruf*. Stuttgart: Reclam Verlag.

- Wiklund, M. (2006). *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Stehag: Symposium.
- Winberg, C. (1975). *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Zander, U. (2001). *Fornstora dagar; moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.
- Åmark, K. (1981). "Några drag i den svenska historieforskningens utveckling under 1960- och 1970-talen", s. 7–36, Åmark, K., red. (1981). *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*. Stockholm: LiberFörlag.
- Östling, J. (2008). *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Stockholm: Atlantis.